

ЕЛЕМЕНТНИЙ СКЛАД ФОРМИ ДЕРЖАВИ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

THE ELEMENTAL COMPOSITION OF STATE FORMS: THEORETICAL AND LEGAL ANALYSIS

Галас В.І.,

*кандидат історичних наук,
доцент кафедри теорії та історії держави і права
юридичного факультету
Ужгородського національного університету*

Попович Т.П.,

*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри теорії та історії держави і права
юридичного факультету
Ужгородського національного університету*

Стаття присвячена розкриттю сутності форми держави у цілому, а також висвітленню відповідних аспектів співвідношення загального поняття «форма держави» та її структурних елементів у сучасній державно-правовій теорії. Значна зацікавленість до окресленої проблеми не висчерпується ні у науковому, ні у практичному сенсі, враховуючи потреби пошуку оптимальної моделі функціонування Української держави.

Ключові слова: форма держави, форма державного правління, форма державного устрою, політичний режим, державний режим.

Статья посвящена раскрытию сущности формы государства в целом, а также освещению соответствующих аспектов соотношения общего понятия «форма государства» и ее структурных элементов в современной государственно-правовой теории. Значительный интерес к обозначенной проблеме не исчерпывается ни в научном, ни в практическом смысле, учитывая потребности поиска оптимальной модели функционирования Украинского государства.

Ключевые слова: форма государства, форма правления, форма государственного устройства, политический режим, государственный режим.

The authors elucidate the essence of the form of the state as a whole, as well as coverage ratio of total relevant aspects of the concept of "form of government" and its structural elements in modern state-legal theory. Much interest in the outlined problems are not confined to a scientific and practical sense, given the need to find the optimal model of the Ukrainian state.

Key words: form of state, form of government, form of state system, political regime, state regime.

Постановка проблеми. Враховуючи потреби пошуку оптимальної моделі функціонування Української держави, теоретико-правові дослідження у сфері визначення та розкриття змісту форми держави та її елементів належать до одних з пріоритетних та актуальних, визначальною метою яких є формування методологічного базису для удосконалення процесів розвитку сучасної держави.

Стан опрацювання. Поняття форми держави, її елементний склад були предметом наукового аналізу широкого кола як зарубіжних, так і вітчизняних вчених (Й. Благож, С. Бостан, Х. Даалдер, М. Дюверже, І. Ільїн, С. Кірєєва, К. Левенштейн, С. Лінецький, В. Лемак, В. Петров, С. Серьогіна, В. Четвернін, В. Чіркін та інші), однак, повинні констатувати відсутність єдиного підходу у сучасній державно-правовій теорії як при висвітленні змісту форми держави у цілому, так і при розумінні відповідних аспектів співвідношення загаль-

ного поняття «форма держави» та її структурних елементів. Тому метою цієї статті є з'ясування сутності форми держави як теоретико-правової категорії та особливостей взаємодії її елементного складу.

Виклад основного матеріалу. Що стосується держави, то її форма, а точніше визначення поняття «форма держави», у сучасній науковій юридичній літературі розкривається по-різному. Одні вчені під формою держави розуміють виключно організацію державної влади. Так, В.М. Корельський визначає форму держави як організацію державної влади, виражену у формі правління, державного устрою та політичного (державного) режиму [1, с. 178]. Він наголошував, що з формою держави тісно пов'язаний політичний режим, значення якого у життєдіяльності тієї чи іншої країни виключно велике. Наприклад, зміна політичного режиму (навіть якщо форма правління і форма державного устрою залишаються колишніми)

зазвичай призводить до різкої зміни внутрішньої і зовнішньої політики держави. Викликано це тим, що політичний режим пов'язаний не тільки з формою організації влади, але і з її змістом.

Аналогічної точки зору дотримується Є.М. Темнов, який розуміє даний термін як організацію державної влади та її устрій [2, с. 353]. На думку І.А. Ільїна, будь-яка держава є єдністю його сутності, змісту і форми. Щоб вона активно функціонувала, щоб якісно і злагоджено діяли її механізми, потрібна чітко організована державна влада. Він вважав, що форма держави не є «абстрактним поняттям» і не «політичною схемою», якій байдуже життя народу, а стан життя, організація влади народу. «Необхідно, щоб народ розумів свій життєвий устрій, щоб він вмів саме так організуватися, щоб поважати закони цього ладу і вкладати свою волю у цю організацію» [3, с. 135].

Інші автори розглядають форму держави виключно як спосіб організації, здійснення та функціонування державної (політичної) влади. Так, В.К. Бабаєв визначив форму держави як сукупність способів організації, здійснення і функціонування державної влади. Вчений вважає, що форма держави є єдністю трьох її основних елементів: форми правління, форми державного устрою і політичного (державно-правового) режиму [4, с. 88]. Аналогічної точки зору дотримується і професор С.О. Комаров, який під формою держави розуміє спосіб організації політичної влади, що охоплює форму правління, форму державного устрою і політичного режиму. Він також вважає, що форма держави – це сукупність істотних способів організації, здійснення та реалізації державної влади, що виражають її сутність [5, с. 178].

На думку В.О. Четверніна, форма держави – це поняття, що визначає організацію державної влади та способи її здійснення, і містить у собі три складові елементи: форму правління, форму державного устрою і державний (політичний) режим [6, с. 595]. Форму держави як структуру, що включає не тільки організаційні елементи (органи держави), але і зв'язки між ними, а також елементи функціональні (методи діяльності), визначав професор А.Б. Венгеров [7, с. 53]. У свою чергу, М.В. Фурсова також акцентує увагу на тому, що форма держави – це як зовнішня форма сутності, змісту і явища держави. Під формою держави розуміється її організація в єдності форми правління, форми державного устрою і політичного режиму [8].

Ряд учених, вважаючи форму правління, форму державного устрою та державного (політичного) режиму органічною єдністю та трьома сторонами єдиної форми держави, при цьому провідну роль віддають державному (політичному) режиму. Оскільки саме він, на їх думку, має вирішальний

вплив на два інші структурні елементи форми держави і є для них найбільш узагальненою політико-правовою передумовою. Будь-які зміни у методах здійснення публічної влади – у сторону демократії або, навпаки, антидемократії – неминуче відбиваються на формі правління і меншою мірою – на формі державного устрою. Одночасно, попри істотну роль державного (політичного) режиму, не слід ототожнювати його з поняттям форми держави у цілому, а форму правління чи форму державного устрою розглядати як елементи або складові частини режиму [9, с. 69].

Згідно ж позиції В. Петрова, форма будь-якої держави виявляється насамперед в організації верховної влади у ній, тобто у формі правління, а організація інших органів державної влади охоплюється поняттям «форма правління» лише тією мірою, якою в їх устрої виражається непохідний, первинний характер їх права на здійснення влади [10, с. 87].

На наш погляд, вартою уваги є також думка, що до форми правління не слід включати весь обсяг організації органів влади й управління, як це іноді пропонується, бо таке розширене поняття форми правління може призвести до ототожнення його з поняттям «механізм держави». «Не може й не повинно викликати сумнівів, – продовжує В. Петров, – включення до загального поняття «форма держави» тієї сторони її організації, що характеризує її територіальну й національно-державну структуру, тобто те, що у спеціальній літературі йменується формою державного устрою» [10, с. 107]. Третьою стороною форми держави вчений називає політичний режим як сукупність методів, що характеризують систему зв'язку державної влади з населенням, зміст політичних прав і свобод останнього, конкретний спосіб вираження демократії. У такому змісті поняття режиму є більш вузьким, у порівнянні з формою держави, і входить до неї як частина цілого, хоча, на відмінну від двох елементів, має більшу автономію.

У зв'язку з цим у процесі дослідження питання про елементний склад форми держави, слід виходити з визначення місця та ролі кожного з елементів у загальному розумінні цього поняття. Поняття «форма держави» має загалом охоплювати організацію механізму держави та методів здійснення (реалізації) функцій держави. Організація механізму держави – це сукупність способів розподілення та співвідношення державно-владних повноважень між її ланками. Ця організація виявляється через сукупність двох елементів: форми державного правління та форми державного устрою. При цьому форма правління відображає співвідношення між органом одного рівня, тобто між главою держави, парламентом та урядом, порядок їх формування та підзвітності. Це так звана горизонтальна організація влади. У цьому

напрямку форма державного устрою відображає співвідношення державно-владних повноважень між органами різних рівнів, тобто між перерахованими вище та тими, що діють у регіонах: кількість автономних рівнів влади у державі, характер участі регіональної влади у здійсненні загальнодержавної політики та здійснення влади на всій території. Це так звана «вертикальна» організація державної влади. Що стосується державного режиму, то він характеризує метод прийняття рішень державою (з участю або без участі населення), наявність або відсутність реального народного представництва, способи взаємозв'язку з суспільством, у тому числі і з опозицією, та деякі інші аспекти.

У свою чергу, І.В. Процюк наголошує, що слід врахувати і позицію теоретика В. Протасова, який з урахуванням того, що за формою завжди стоїть будь-яке цілісне явище, стверджує, що форма держави такою не є, бо цілісного явища вона не становить: «...Безпідставно форму правління, форму державного устрою й політичний режим іменувати «елементами» форми держави, адже елемент – це завжди частина (функціональна одиниця) будь-якого цілого. Перелічені ж явища становлять хоча й основні, але дуже різноманітні характеристики такої складної системи, як держава. Не випадково у теорії держави існує позиція, за якою політичний режим виноситься за межі форми держави. І слід зазначити, що такий підхід до істини ближчий» [11, с. 11].

У контексті вищезазначеного, констатуємо, що і на сьогодні питання про те, чи є державний режим невіддільним елементом форми держави, залишається дискусійним. Переважна більшість авторів вирізняє три елементи форми держави: форму правління, форму державного устрою та форму державного (політичного) режиму. Деякі автори, наголошуючи на тому, що зміст політичного режиму істотно виходить за межі характеристики держави і стосується політичної системи у цілому, пропонують як елемент форми держави розглядати лише частину політичного режиму – державний або державно-правовий режим. Нарешті, остання, найменш чисельна група авторів заперечує проти включення державного (політичного) режиму до складу форми держави, аргументуючи свою позицію тим, що він дає не зовнішню (статичну), а внутрішню (змістовно-динамічну) характеристику держави [12, с. 5].

Спробуємо проаналізувати та узагальнити різноманітність думок науковців з цього приводу. Певна когорта вчених схиляється до ототожнення форми держави з іншим, зазвичай більш вузьким, а іноді і різноплановим явищем. Так, Г.Н. Манов висунув точку зору, згідно з якою політичний режим є тотожним поняттю форми держави у цілому. Форма правління і форма державного устрою виступають яко його елементи або скла-

дові частини [13, с. 7]. Подібну точку зору відстоював і Б.А. Стародубський, зазначаючи, що найчастіше політичний режим служить синонімом державного ладу [14, с. 480]. На наш погляд, не можна не погодитися з вищезазначеними авторами, коли вони говорять про вирішальне значення режиму для визначення у цілому характеру і сутності форми держави. Однак настільки широке трактування поняття режиму применшує, на наш погляд, самостійне значення форми правління і форми державного устрою в організації та здійсненні публічної влади.

Зарубіжні дослідники (М. Дюверже, К. Левенштейн, Х. Даалдер) ототожнювали політичний режим з формою правління. Відповідно до традиційної класифікації, М. Дюверже виділяє форми правління (політичні режими), засновані: 1) на єдності державної влади (як приклад він наводить абсолютну монархію і політичну диктатуру); 2) на поділі влади (президентська республіка у США); 3) на співпраці влади (конституційна монархія Великобританії та парламентські республіки континентальної Європи) [15, с. 22-23]. У розумінні К. Левенштейна, форма правління, по суті, збігається з політичним режимом, який він трактує як інституціоналізацію політичної системи.

Згідно з окремими науковими точками зору, необхідним є розмежування вузького і широкого підходів до розуміння «форми держави». У вузькому сенсі форма держави ототожнюється з формою правління, а у широкому – розглядається як сукупність форми правління і форми державного устрою. Такої концепції дотримується А.І. Денисов, який вважає, що кожна держава має форму правління і форму державного устрою. При цьому форма правління – це система вищих органів державної влади, спосіб їх утворення і взаємовідносини між собою, а також ступінь участі громадян в управлінні державними справами; форма державного устрою – це структура держави і взаємозв'язок його вищих та центральних органів з органами складових частин держави (наприклад, штатів, республік, адміністративних областей, департаментів, округів). Політичний же режим, на думку вченого, виявляє методи панування і не має відношення до форми держави [16, с. 17].

Деякі автори, наприклад Д.А. Керімов, висунувають точку зору, згідно з якою політичний режим являє собою внутрішню форму держави, а форма правління і форма державного устрою – його зовнішню форму [17, с. 133]. У свою чергу, А.Г. Лашин вважає, що політичний режим не є елементом форми держави, оскільки характеризує не форму, а сутність держави. З його точки зору, форма держави – це єдина система органів держави знизу доверху [18, с. 342]. Ще один дослідник – А.М. Вітченко – пов'язує форму держави з

формою влади: форма влади, так би мовити, відбивається, відтворюється у формі держави, причому форма влади є провідною, вирішальною стороною, а форма держави – підпорядкованою [19, с. 194].

З приводу співвідношення політичного режиму з формою держави свою позицію висунула С.А. Кіреєва, згідно з якою політичний режим потрібно розглядати у більш широкому контексті – не тільки як складову частину (елемент) форми держави, але і як самостійний феномен, що характеризує суспільство у цілому, пов'язаний з суміжними державно-правовими явищами (політичною владою, правовою культурою, формою правління і формою державного устрою, політичною динамікою, правовою системою суспільства і т. д.) [20, с. 18].

У цьому контексті варто зауважити, що за радянської доби домінуючою була думка про провідну роль політичного режиму стосовно форми правління й форми державного устрою: 1) його ототожнювали з поняттям «форма держави у цілому» (при цьому форму правління й форму державного устрою вважали елементами або складовими режиму); 2) розуміли як основний показник політичного устрою країни; 3) розглядали як синонім державного ладу.

Про визначальну роль політичного режиму щодо форми правління та форми державного устрою як елементів форми держави вказував і М.О. Кульков. На його думку, політичний режим є формою вираження динамічного або функціонального аспекту змісту держави [21, с. 11].

Політичний режим інколи розглядають як внутрішню форму держави. Інші елементи – форма правління та форма державного устрою є формою вираження статистичного та функціонального аспекту змісту держави. Тому розвиток політичного режиму визначає долю інших елементів, а істотні зміни у режимі часто тягнуть за собою трансформацію форми правління та форми державного устрою [22, с. 68].

Висновки. Підсумовуючи, слід зазначити, що представники вищезазначених підходів займають нечіткі позиції у питанні про співвідношення політичного режиму і форми держави. Політичний режим виступає як функціональна сторона всієї політичної системи суспільства та дає характеристику політичних відносин у тій чи іншій країні. Для характеристики держави, її форми істотне значення має тільки певна частина політичного режиму – та його сфера, яка пов'язана з методами здійснення публічної влади. Дану сторону політичного режиму можна назвати державним чи державно-правовим режимом, який як теоретичне поняття торкається передовсім змісту держави, її внутрішніх аспектів, а також особливостей реалізації публічної влади у суспільстві. Разом з цим, категорія державного режиму, безумовно, повинна бути включена до складу форми держави поряд з формою правління і формою державного устрою, оскільки форму держави необхідно розглядати комплексно, у всій її складності та багатогранності, з урахуванням сукупності всіх факторів, що впливають на неї (у тому числі і характер владарювання, його способи і методи).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Корельский В.М. Теория государства и права / В.М. Корельский, В.Д. Перевалов. – М., 1997. – 570 с.
2. Темнов Е.Н. Форма государства / Е.Н. Темнов // Общая теория права и государство / под ред. В.В. Лазарева. – М., 2003. – 845 с.
3. Ильин И.А. О государственной форме / И.А. Ильин // Советское государство и право. – 1991. – № 11. – С. 135.
4. Бабаев В.К. Теория государства и права / В.К. Бабаев. – М., 2003. – 592 с.
5. Комаров С.А. Общая теория государства и права / С.А. Комаров. – М. : Юрайт. – 1998. – 416 с.
6. Четвернин В.А. Форма государства / В.А. Четвернин // Проблемы общей теории права и государства / Под ред. В.С. Нерсесянца. – М., 1999. – 832 с.
7. Венгеров А.Б. Теория государства и права / А.Б. Венгеров. – М. : Юриспруденция, 2000. – 528 с.
8. Фурсова М.В. Форма государства: исторический опыт и современные проблемы / М.В. Фурсова. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.edit.muh.ru/content/mag/trudy/09_2010/06.pdf
9. Лузин В.В. Формы правления современных государств / В.В. Лузин. – Новгород, 2006. – 221 с.
10. Петров В.С. Сущность содержания и форма государства / В.С. Петров. – Л. : Наука, 1971. – 163 с.
11. Процюк І.В. Форма державного правління: до питання співвідношення форми і змісту / І.В. Процюк // Державне будівництво та місцеве самоврядування. – 2013. – № 25. – С. 3-16.
12. Сergyogina С.Г. Форма правління і політичний режим: взаємозв'язок і взаємодія / С.Г. Сergyogina // Державне будівництво та місцеве самоврядування. – 2005. – № 9. – С. 3-13.
13. Манов Г.Н. О понятии формы государства / Г.Н. Манов // Ученые записки: труды юридического факультета. Ученые записки Таджикского университета. – 1956. – Т 9. – Выпуск 4. – С. 3-13.
14. Стародубский Б.А. О классификации форм буржуазных государств / Б.А. Стародубский // Сборник ученых трудов. – Свердловск, 1964. – Вып. 4. – С. 446-498.

15. Благож Йозеф. Формы правления и права человека в буржуазных государствах / Й. Благож. – М., 1985. – 219 с.
16. Денисов А.И. Сущность и формы государства / А.И. Денисов. – М., 1960. – 238 с.
17. Керимов Д.А. Сущность общенародного социалистического государства / Д.А. Керимов // Вестник Ленинградского университета. – 1961. – № 23. – С. 133.
18. Лашин А.Г. Возникновение и развитие форм социалистического государства / А.Г. Лашин. – М., 1974. – 417 с.
19. Витченко А.М. Теоретические проблемы исследования государственной власти / А.М. Витченко. – Саратов, 1982. – 194 с.
20. Киреева С.А. Политический режим как элемент формы государства (теоретико-правовое исследование) : автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / С.А. Киреева. – Саратов, 1997. – 29 с.
21. Кульков М.О. Теоретические проблемы типологии форм государства : автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / М.О. Кульков. – Саратов, 2008. – 34 с.
22. Кульков М.О. Структура формы государства как основание ее типологии / М.О. Кульков // Вестник Волгоградского государственного университета. Сер. 5. Юриспруденция. – Волгоград, 2006. – Вып. 8. – С. 67-74.